

९५
१६(B)

इति

X

९५
१६(B)

शब्ददीपिका

Shabda Dēpika

X

2205

ति
कर्तुमिच्छते ॥ वर्तमानसामयिबर्तव्यकाले वर्त
मानवद्वा ॥ २

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ नत्वा श्रीभारतीं देवीं मातरं पितरं गुरुम् क्रियते बाल
बोधाय प्रक्रियाशब्ददीपिका ॥ १ ॥ तत्रादौ वर्णोपदेशः ॥ त्रिषष्टिश्चतुःषष्टि
र्वावर्णः शम्भुमते मताः ॥ वर्णोपदेशवेलायां स्वयंप्रोक्तः स्वयंभुवा ॥ अकारा
क्षकारपर्यंतं पंचाशत् ॥ अष्टौयमाः ॥ अनुस्वारविसर्गोऽप्रक-अव्योच
अनुनाशिकः त्रिषष्टिः दीर्घोऽक्षरश्चतुःषष्टिः ॥ एभ्यस्सन्धिश्चाक्षरानां य
प्रक्रियाप्रत्याहारप्रयोगं शंकरप्रणीतं चतुर्दशसूत्रं प्रणीयते ॥ अइउए
अलृक एओउ ऐऔ च ह य व र ङ ल ए अमङ एनेमू भू भ्रू घ ढ ध ष ज व ग ड
दशस्वकवृत्तये चटतवृकपयशषसरहल ॥ इति ॥ प्रथमान्तमव्युत्पन्नप्राति
पदिकम् ॥ समाहारेट्जापतिः तस्मादव्युत्पन्नप्रातिपदिकं ॥ एषामन्त्या इतो ल
णमध्येः कारश्च ॥ हकारादिषकारउच्चारणार्थं न ॥ अंतनस्योच्चार
णं संभवति ॥ हलन्त्यं ॥ अत्रयो गोविभज्यते ॥ हलन्त्यं ॥ इदं पदेशग्रहणमनु

इति भाष्यं २

च विनार

वर्त्य ॥ उपदेशः प्रथमोच्चारणंतस्मिन्नुपदेशोऽन्यमिच्छातं ॥ तदनंतरमेकवाक्यतया उ
पदेशोऽन्यं हलित्वा स्यात् ॥ किंप्रमाणमेतस्य ॥ अग्निहोत्रं जुहोति यवाग्रं पचति
इति मीमांसकोऽसौ पञ्चमाख्यातः ॥ तद्वदिहापि ॥ अन्योन्याश्रयदोषपरिहारा
र्थं सूत्रद्वयंतद्वि न्यमः ॥ उपदेशोऽनुनाशिक इति ॥ प्रातिनिप्रतिप्रातमातुना
सिक्यम् ॥ उपदेशाननुपदेशस्तस्मिन्ननुनाशिकोऽजित्संज्ञस्य ॥ इति ल
णसूत्रमध्याकारइत्यंतकः ॥ उपदेशोऽन्यं किं ॥ अत्र अं इ अर्प आइ आकार
स्येत्यंतामाभूत् ॥ अजित्किं मतिनोमकारस्येत्यंतामाभूत् ॥ आदिरेत्येतस्य
हेता ॥ आद्यंताभ्यामाक्षिप्तमध्यप्रातिनां वर्णानां ग्राहकः ॥ किमिदं सूत्रम् ॥ अ
धेः सूत्रं ॥ संज्ञाचपरिभाषाच विधिर्नियमएव च ॥ प्रतिषेधोऽधिकारश्चैव द्विधं
सूत्रलक्षणं ॥ तेषां मध्ये ग्राहकत्वात् प्रत्याहारविधायकमिदं सूत्रम् ॥ किं
तः प्रत्याहारः ॥ एकचत्वारिंशदिति ॥ एकस्मान्नुङ्जणवदाः ॥ द्वाभ्यां षः त्रिभ्य
एवकारमास्तु ॥ सेचोचयोचतुभ्योरिः ॥ पंचभ्यः सलोषश्च ॥

अत्रनेति जितायाति
देशात् ॥ सर्वनाम्ना
नुत्तर्गतः प्रधाना
प्रशस्त्यात्

इति भाष्यं ॥ १

112

Handwritten text in a script, likely Tamil, covering the upper half of the page. The text is arranged in approximately 12 horizontal lines. A large, irregular brown stain is visible on the left side of the page, partially obscuring the text.

(10)

2

Handwritten text in a script, likely Tamil, covering the lower half of the page. The text is arranged in approximately 12 horizontal lines. A large, irregular brown stain is visible on the left side of the page, partially obscuring the text.

2305

स्यप्रयत्नसर्वान् ॥ तुल्ये आस्यप्रयत्ने यस्य तेन तुल्यास्यप्रयत्नं सचर्त्तुं संशयात् ॥ तुल्यास्यं
किं त्रस्ताप्रकारस्य तकारः कूरो भूरि सवर्णेति शेषः ॥ प्रयत्नं किं वा कूश्चोत्तरीशुलोपः ॥
प्रशब्दादाभ्यन्तरप्रयत्नं शरीरावयवाद्यन्तर्गतानां तुल्ये येषां ते सवर्णाः ॥ कस्य
पुनः किं स्यात् ॥ तत्र शिक्षा ॥ अष्टौ स्यान्नातिवर्णानां मुरद्धकणः शिरस्ताथा ॥ त्रिंश
स्तुल्यं च दन्ताश्च नाशिकोष्ठं च तालुच ॥ अत्र ह्रस्वसर्जनीया लोभः ॥ इच्छं यशनां ता
नु ॥ अट्टरषात्ता मूर्च्छाल्लतुल्यं नां दन्ताः ॥ उपपध्मा नीयाना मोक्षो ॥ अमङ्गलाना
नां नाशिका च ॥ एदेतोः कण्ठतालु ॥ ओदेतोः कण्ठोष्ठं ॥ वकारस्य इतोः ॥ जिह्वा म
लीयस्य जिह्वास्तुल्यं ॥ नाशिका अत्र नुस्वारस्य ॥ इति स्यान्नाति ॥ द्विविधो प्रयत्नः ॥
आभ्यन्तरो बाह्यश्च ॥ स्पृष्ट ईषस्पृष्ट ईषद्विवर्तितं सवर्तमेदात्पंचधाभ्यन्ते
रोऽदः नाकुला वितिस्त्रैभाष्ये प्रत्याख्यातं ॥ कादिमाते स्पृष्टप्रयत्नं ॥ ईषस्पृ
ष्टं परलवर्णो ॥ ते च द्विधा ॥ अनुनाशिका निरनुनाशिकाश्च ॥ ईषद्विवर्तितं सवर्तमेदात्पंचधाभ्यन्ते
विवर्तितं स्वराणां च ॥ अचः स्वराः ॥ अः अः संयत्स्वाधना बो म सि ह लो द्विवर्तितं ॥ तत्र स
त्रैमधिकारोऽधिकं कार्यं कुरोतीत्यधिकारः ॥ पूर्वत्रासिद्धं ॥ सपादसप्ताध्यायी प्रति

के३रितः॥ कच दुतु३ एते उदितस्ते चर्ग्याह नाः ५३

त्रिपाद्यसिद्धः॥ त्रिपाद्यामपि पूर्वप्रतिपदं शास्त्रमस्मिन्॥ वाङ्मन्त्रेकादश॥ विवारः संवारः
आलोनादोघोषोऽघोषोऽन्यथा लोमहापाणोऽपानातु दातस्वरितश्चेत्येकादश आन्तर
तम्यपरीक्षायामुपयोगः॥ खयः अहकः अह्यविसर्गश्च सहाश्वेति विवारः॥ न्या
सोघोषश्च॥ अन्येषां तु संवारो नादोघोषः॥ वर्गाणां प्रथमतः तीयपञ्चमाः यणश्च
न्यषाणां अन्ये महापाणाः॥ इति स्थानप्रयत्नोः॥ अणुदित्सवर्णस्य चाप्यत्ययः॥ अ
विधीयमानोऽणुदित्सवर्णस्य ग्राहकः॥ कोसावण इति परेण एकारेण॥ आख्यात
तो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति परिभाषावत्तात्॥ अलवर्णयोर्मिषः
सावर्ण्यं वाच्यम्॥ तर्पस्तकालस्य तात्पर्यं तत्परं तत्परं तत्परं तत्परं तत्परं तत्परं तत्परं तत्परं
घनुतासिकनिरनुतासिकस्य ग्राहकः॥ अदितिद्वादशानां लवर्णं सावर्ण्यं तत्॥ वदि
रादैच॥ आच्चरेच्च वदिसंज्ञकः॥ ऐच्च इति कुत्वं न प्रत्याहारसंज्ञाभंगः ऐगिति अन्तिम
इत्ककाराभावात्॥ अदेङ्गुणः॥ अदेङ्गुणसंज्ञकः॥ धातुद्विविधः धातुगणपठितं
ह्यत्ययान्तो नाम धातुश्च तत्र सूत्रम्॥ भ्रूवाश्च धातवः॥ भ्रूश्च वाश्च भ्रूवौ आदिश्च
आदिश्च आसी भ्रूवौ आसीयेषामिति बहुव्रीहिः तत्रादिशब्दप्रकारव्यवस्थावाची प्रकाशो
भेदस्तादृश्ये वाग्रहणेन क्रियावाचिनो नामः भ्रूभ्रतयोनासदृशा धातुसंज्ञकाः॥ भाष्यः

५५

किं हि कृधातुत्वात्तिवाद्यापत्तिः ॥ क्रियावाचिनः किं याः पश्यसि आधोधातो रिभ्याकार
लोपः ॥ भ्रश्चभ्रश्चेत्येकशेषेकृते क्रियावाक्याभः वाग्रहणं व्यर्थमिति भावः ॥ सनाद्यन्ता
धातवः ॥ सनक्यचकास्यचक्यङ्कष्यक्यङ्कङ्क विचविण् आय् आचारविपुड्या
दयोधातुसंज्ञकाः ॥ प्राग्रीस्वरान्निपाता इत्यधिकृत्य ॥ चारयोः सत्वे ॥ लिङ्गसंख्या
निते संत्वे ॥ इयं अत्र व्याख्या आदयो निपातसंज्ञकाः ॥ प्रादयः ॥ तथा ॥ उपसर्गः क्रि
यायोगे गतिश्च ॥ प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञा गतिसंज्ञाः स्युः ॥ के प्रादयः ॥ प्रपराश्च
पसमश्च नुश्च निसुनिरुडसुड विआडु निअधिअभिअतिसुड त अभिप्रतिपरि
उप एते प्रादयः ॥ नवेति विभाषा ॥ इति शब्देनार्थग्रहणं ॥ नवार्थवाचकाः विभाषासंज्ञाः
स्युः ॥ स्वरूपं शब्दस्याः शब्दसंज्ञा ॥ शब्दस्य स्वरूपं संज्ञितं शब्दशब्दाया संज्ञा तां विना ॥
येन विधिस्तदंतस्य ॥ येनेति करणे तृतीया ॥ अतो विशेषणं तदंतस्य संज्ञा ॥ स्वस्य च रूपं
स्यैवमासविधौ प्रतिषेधः ॥ उगिद्धर्जम् ॥ विरामोः वस्तानम् ॥ विरामो भावो वर्णानाम्
परास्स निर्वर्षस्तं हिता ॥ वर्णानां परोतिशयितस्तानिर्वर्षस्तन्वयः ॥ सुप्तिङन्तम्परम्
सुवन्तं तिङ् तं पदं ॥ इहान्ते श्रयमाणं पदं प्रत्येकमभिसम्बध्यते ॥ हलो नन्तराः संयोगः
॥ अजिरव्यवहितः ॥ संयोगे गुरुः ॥ संयोगे इस्वगुरुः ॥ इति संज्ञाप्रकरणम् ॥ ॥ ॥ ॥

४

अकृ३कृ३कृ३

एङ्पञ्च ॥ अण् ॥ चव ॥ अट् ॥ कप् ॥ मप् ॥ अण् ॥ रण् ॥ यण् ॥ अण् ॥ यण् ॥ डम् ॥ अच् ॥ इच् ॥ एच् ॥
ऐच् ॥ जय ॥ मय ॥ कय ॥ खय ॥ यय ॥ कय ॥ खय ॥ चय ॥ सय ॥ अय ॥ हय ॥ वय ॥ रय ॥ मय ॥ नय ॥
अल् ॥ हल् ॥ वल् ॥ रल् ॥ मल् ॥ सल् ॥ इत्येकवर्त्तारिंशत्स्वराः ॥ तत्रेतांग्रहणं न ॥
अन्यथा अनुनासिकेत्यत्र ककाराकारयोर्दीर्घापत्तिः ॥ लण्मध्येऽकारश्चेति प्राच
रप्रत्याहारसिद्धिप्रयोजकत्वात् ॥ तच्चिह्नम् ॥ अतो लरां तस्येति लकारग्रहणं प्रापका
तु कथं तर्हि रपरलपरो ॥ लेपरश्चेति वक्तव्यमिति भाष्यवार्तिकाल्लकारः ॥ उक्तो
गुरु ॥ अस्वलघुर्लघुर्दीर्घः ॥ अस्वलघुर्लघुर्दीर्घः ॥ अस्वलघुर्लघुर्दीर्घः ॥ उक्तो अस्वलघुर्लघुर्दीर्घः
लघुः ॥ सौत्रं पुंस्त्वम् ॥ उश्च ऊश्च दुश्च वच् ॥ ईव कालो यस्य देवतसा दश्यम् ॥ उकार ऊकार
रऊकारोच्चारणकालसदृशोच्चारणकालो यस्य सोच् ॥ क्रमादुस्वदीर्घं लघुतंसं तस्या
त् ॥ सचोदात्तादिभेदेन त्रिधा ॥ उच्चैरुदात्तः ॥ नीचैरनुदात्तः ॥ समाहारः स्वरितः ॥
उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकाननुनासिकभेदेनाकारादकारपर्यंतमष्टादशभेद
वन्तः ॥ लृट् द्वादशदीर्घाभावात् ॥ अन्ये द्वादशस्वाभावात् ॥ मुखनाशिकावचनो
नुनाशिकः ॥ मुखसहितनाशिकयो उच्यते इति मुखनाशिकावचनोनुनाशिकः ॥ तुल्या

ल आकृतिः ॥ इति स्थिते ॥ इकार उकार मकार लकाराणां स्थाने यकार वकार रेफ लका
 रादेशः ॥ स्थानसाम्यात् ॥ यत्रानेक विधिमां तय्यं तत्र स्थानत आ नय्यं वलीयः
 दध्यु अ इति स्थिते ॥ अनचिव ॥ अचोरहाम्यो दे इत्यतो अचोदे यरोऽनुनाशिक
 इत्यतो यर इत्यनुवर्त्य ॥ अचपरस्य यरो देवास्तो नत्व चि ॥ इति धस्य द्वित्वं ॥ स्थानिवदा
 देशोऽनलु विधौ ॥ अनल्विधावित्यत्र सार्धविभक्ति कोपसमासः ॥ आदेशास्थानिव
 त्स्यादलुत्वधर्मावच्छिन्नो देश्यकविधौ न ॥ अदोऽलुत्वमाश्रित्य द्वित्वनिषेधो न
 शक्यस्त द्वित्यम् ॥ अचपरस्ति न्पूर्वविधौ ॥ अल्विध्यर्थमिदं ॥ परनिमित्तो जादेश
 स्थानिवत् ॥ स्थानिन्यचः पूर्वत्वेन दृष्टस्य विधौ कर्तव्ये ॥ इति प्राप्ते ॥ नपदांत द्विवचन
 वरेयलोपस्त्वसवर्णानुस्वारदीर्घाश्चर विधिषु ॥ एषु कर्तव्येषु न स्थानिवत् ॥ भ्रूलो न
 स्रभ्रसि ॥ स्थ ॥ इति धस्य यो ॥ अदर्शने लोपः ॥ वर्णानामदर्शने लोपसंज्ञः ॥ संयोगो
 तस्य लोपः ॥ संयोगो तं यत्पदं तदन्तस्य लोपः ॥ इति यलोपे प्राप्ते ॥ यलोपः प्रसिद्धो वक्त
 व्यः ॥ यलोमयो देवाच्ये ॥ इति धकारस्य यकारस्यो द्वित्वं विकल्पाच्चातिरूपाणि ॥ दध्य
 त्र ॥ लक्ष्म्युपास्यः ॥ मध्वरिः ॥ मानर्थः ॥ लाकृतिः ॥ अचोरहाम्यो दे ॥ अचः पराभ्यां
 रेफहकाराभ्यां परस्य यरो देवास्तः ॥ न ह्यस्ति ॥ ह्यनुभवः ॥ रेफहकारयोर्न द्वित्वं

६२

५

हलानंतरा संयोगः ॥ अग्निरेव हिताहलः संयोगसंज्ञाः स्पृधास्वरही
 नेपरेण संयोगम् ॥ ५

या

आवृ

नहिनिमनीकार्यत्वेनाश्रीयतेनापिकार्यीति मितित्वेन ॥ हलोयमार्थं मिलोपः ॥ हलपर
 स्य यमो लोपो यमि ॥ आदित्यं हविः ॥ एवोऽयं वायव्यः ॥ एव क्रमादयु अव आर्य इत्येत आ
 देशास्त्प्राचि ॥ तस्य लोपः ॥ तस्येतो लोपः ॥ इति नउच्चारणसामर्थ्यात् ॥ इत्संज्ञाने फलाभा
 त् ॥ हरये विष्मवेनायकः पावकः ॥ वान्तोपि प्रत्यये ॥ यादो प्रत्यये एवो वान्तादेशः ॥ गव्यम् ॥
 वान्त्ये सत्रवकारपक्षेष्वाद्लोपेन ॥ वान्तः किनेयम् ॥ यिकि गोभ्याम् ॥ नौभ्यां ॥ प्रत्यये कि
 गोयानं ॥ नौयानं ॥ गोयूतौ चंदस्युपसंख्यानम् ॥ अथ परिमाणे च ॥ गव्यतिः ॥
 धातोस्तन्निमित्तस्येव ॥ लयं अवस्यं लायं ॥ तन्निमित्तस्येवेति किं ॥ ओयते ॥ ओयत ॥ क्ष
 यतयो शकार्ये ॥ निपातः शैतुं शक्यं शयते तुं शक्यं नय्यम् ॥ शकार्ये किं क्षेयं पापं ते
 यमनः ॥ कय्यस्तदर्थे ॥ कय्यम् ॥ तदर्थभावात् क्रेयम् ॥ लोपः शाक्यस्य ॥ अवर्ण
 पूर्वयोऽपदान्तयोर्व्यवयोर्लोपोऽशि ॥ पदान्तयोः किं गोयैः यलोमाभूत् ॥ अवर्ण पूर्वयोः
 मर्हियः यलोपोमाभूत् ॥ हरएहि ॥ हरयेहि ॥ विष्मइह विष्मविह ॥ श्रियाउद्यतः श्रिया
 युद्यतः ॥ गुराउक्तः गुरावुक्तः ॥ लोपस्यासिद्धत्वात् नस्वरसंघिः ॥ एकः पूर्वपरयोरित्यधि
 कृत्य ॥ आहुताः ॥ अवर्णत्वं परयोरेको गुणः ॥ उपेन्द्रः गंगेशः ॥ दामोदरः ॥ उरए
 परः ॥ अशब्दस्य त्रिशत्संज्ञकस्य उः तस्य स्थाने विधीयमा नोऽपरः सन्नेव प्रवर्तते

वा३

नाव्यम् ४

किं ५

अवर्ण पूर्वयोः ५

पदान्तयोः किं हरये विष्मवे ४

२

सन्कारमते भाष्यकारमतेरपरः ॥ अर्द्धः सन्तः अर्द्धः तवत्कारः तवत्कारः ॥ द्वित्वे धे
 स्य ॥ अर्द्धो भस्मिन् सवर्णः ॥ सवर्णः भस्मिन् भस्मिन् ॥ वृद्धिरेचि ॥ अवर्णो देवि पर्यपरयो
 र्द्वौ वृद्धिः ॥ वृद्धिः कर्त्तव्यं देवो धर्म्मः ॥ अर्द्धः सन्तः अर्द्धः तवत्कारः तवत्कारः ॥ अर्द्धः सन्तः
 देवाद्योरित्येधत्तोरुठिचपरे वृद्धिरेकादेशः ॥ एडिपररूपगुणपवादः ॥ उपेति उपे
 धते प्रथमः ॥ एजाद्योः किं ॥ उपेत ॥ अवेहीति ओमादोश्चेति पररूपम् ॥ अश्ना
 दुहिन्यामुपसंख्यानम् ॥ अश्नोहिणी ॥ स्वाहीरिति ॥ स्वेरस्वेरीस्वेरिणी ॥ प्रादुहोढो
 द्यौष्येषु ॥ वृद्धिः ॥ प्रोहः प्रोढः ॥ उपेति दुस्वग्रहणम् ॥ प्रेषः ॥ प्रेष्यः ॥ अर्द्धः सन्तः
 तोयासमासे ॥ सुखेन सन्तः सुखार्त्तः ॥ तृतीयासमासे इति किं परमर्त्तः ॥ प्रवत्सतर
 कं प्रवत्सनात् दशानाम् ॥ प्रार्त्तमित्यादि ॥ उपसर्ग इति धौ ॥ अवर्णोतादु
 पसर्ग इकारादोधातोपरै वृद्धिरेकादेशः ॥ प्रार्त्तति ॥ उपार्त्तति ॥ धातावित्योगवि
 भागेन अत्यक्त इति पाठः ॥ शिकपकृतिवद्भावो ॥ एडिपररूपम् ॥ आदुपसर्ग
 देवाद्योधातोपररूपमेकादेशः स्यात् ॥ ७ प्रेतते ॥ उपोषति ॥ एवचो नियोगो ॥ नि
 योगोऽवधारणम् ॥ केवमोक्ष्यसे ॥ अवधारणे किं तवैव ॥ कथं तर्हि अर्द्धेवमर
 णमस्तु ॥ अर्द्धो तरे वेत्यत्र विधावेवावधारणं संवेधस्तु विधेये ॥ अतियोगे किं तवैव

वृद्धिर्वक्तव्या

तौ ६

६

रित्तितो २

भिरचोत्पातरः ॥ २

इको गुणवच्च ॥ गुणवृद्धिश्चाभ्यां गुणवृद्धी विधीयेते ॥ तत्र षष्ठ्यन्त इति पदमुप
 तिष्ठते ॥ अचस्तथा ॥ आद्यतौ द्वित्वे आद्यतावयवौ भवतः ॥ अस्यादचः परोमिद्ववति
 ॥ षष्ठीस्थाने योगा ॥ अत्रिर्द्धरिते संवेधविशेषा षष्ठीस्थानपदवो ध्या ॥ स्थाने नतरतमः ॥
 स्थानं चात्रपसङ्गः ॥ तत्र सप्तशतमादेशः ॥ तस्मिन्निति निर्दिष्टे सर्वस्य ॥ इति पदं सप्त
 म्यन्तपदस्योपलक्षकम् ॥ सप्तम्यन्तपदनिर्देशेन विधीयमानं कार्यं मय वहितपूर्वस्य बो
 धम् ॥ तस्मादित्युत्तरस्य ॥ अत्रापीति पदेन पंचम्यन्तपदम् ॥ तेनायवहितपरस्य बोध्यम्
 ॥ अलोत्पत्य ॥ षष्ठी निर्दिष्टस्यां तोदेशः ॥ डिच् ॥ डिदंतस्यादेशः ॥ आदेशपरस्य ॥ पर
 स्यविहितं कार्यं तस्य आदेशो ध्यम् ॥ अलोत्पत्यपवादः ॥ अनेकात् शितसर्वस्य ॥ स्प
 र्द्धम् ॥ अलोत्पत्यपवादः ॥ स्वरितेनाधिकारः ॥ परनिर्त्ता तरंगापवादानामुत्तरो
 तरेवलीयः ॥ असिद्धं वहिरंगमंतरङ्गम् ॥ अर्द्धः सन्तः पाणिनीयाः ॥ निमित्तं नाशोक्तु
 र्वेदश्चातत्त्वयुक्तम् ॥ इति परिभाषाप्रकरणम् ॥ ॥ अथ संहितासंहितायामि
 त्यनुवर्तते ॥ इको यणचि ॥ इको यणचि इति संहिता ॥ इत्यणोपत्यो हारो ॥ प्रत्याहार
 हणेषु तत्रावयवेषु निरुद्धा लक्षणा ॥ तेन इड अल एकांस्थाने यवरल इत्येत आ
 देशमभवेति ॥ एवं शीर्घ्यस्तानो ॥ लक्ष्मीउपास्यः दधिअत्र मधु अत्र मात अर्थः

२ नेवाक्यस्यटेः सुतः ॥ देवदत्तः ॥ गुरोरनृतोऽन्यथा चैकस्य प्राचाम् ॥ इरादूतेय द्वाक्यं
तस्यानंतस्य अद्विन्नस्य गुरोर्वास्तुतः ॥ देवदत्तः ॥ गुरोः किं वकाराकारस्य माभूत्
अनृतः किं ॥ रुद्रमा ॥ इह प्राचामिति योगे विभज्यते ॥ तेन सर्वः सुतो विकल्प्यते इति ना
व्यम् ॥ अस्तुतव उपस्थिते ॥ उपस्थितो नास्ति इति परे सुतोऽस्तुतवत् ॥ तेन पुत्रेति ॥
इदं देवदत्तं च न प्रगृह्य ॥ इदं देवदत्तं च न प्रगृह्य ॥ दाशरथी एतौ ॥ विष्णु इमौ ॥ र
मे अम् ॥ एधेते इमौ ॥ मणी वादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ मणी वोष्टस्य लंबेते विधौ वत्सत
रो मम ॥ अदसो मातु ॥ अस्मात्परा विदुतौ प्रगृह्योस्तः ॥ अमी ईशा ॥ अम आसाते ॥
अदसः किं शम्यत्र ॥ असति माद्रुहो एकारोप्यनुवर्तते ॥ मादिति किं अमुकेऽत्र ॥
निपात एकाजना ॥ एकोऽज्जिपात आइवर्जः प्रगृह्यः ॥ ईदं ॥ ऊउमेशः ॥ आइवर्ज
ने निषेधः ॥ आ एवमन्यसे ॥ आडि आउष्टम ॥ ओष्टम ॥ इषदर्थं क्रियायोगे मायास
मिविधौ चयत् ॥ एतमाते डि तं विद्यादाक्यस्मरेण योरडित ॥ ओत ॥ ओदन्तो निपातः
प्रगृह्यः ॥ अहो ईशाः ॥ संबुद्धौ शाक्यस्येतावनाथ ॥ अनाथे इतौ परे समुद्धितमि
त आकारो वा प्रगृह्यः ॥ विष्णो इति ॥ विष्मविति ॥ अनाथे किं ॥ ब्रह्मबंधवित्यवतीत्
॥ ईदं तो च सप्तम्यर्थे ॥ यय्यवसिते ईदं दन्तम् ॥ प्रगृह्यः ॥ सोतो गौरी अधिश्रितः ॥
अथे किं वाप्यभः ॥ अलोऽप्रगृह्यस्यानुनाशिकः ॥ अवसाने दधिदधि ॥ इत्यवसंधिः ॥ ७

१० त स्तोत्रनाम् ॥ स्तेतिलुप्तव्यन्नंतोरिति षष्ठ्यंतं ॥ सकारतवर्गयोऽस्यानेशकारचवर्गभ्यां यो
गेशकारचवर्गदेशोस्तः ॥ विष्णुश्चेति ॥ हरिश्चिन्मिति ॥ शाङ्गि अयः ॥ सच्चितः ॥ शात ॥
शकारात्परस्य तवर्गस्य चत्वं न ॥ विष्मः प्रभः ॥ पुनाष्टुः ॥ स्तेरित्यनुवर्तते ॥ षडुरिति एय
कदं प्रथमांतं ॥ सकारतवर्गयोऽस्यानेशकारचवर्गभ्यां चो गेशकारचवर्गोस्तः ॥ श्लिष्टः
हारिणीकते ॥ तदीका ॥ न पराद्वोरनाम् ॥ परांताद्वर्गस्य स्तोत्रुर्न ॥ षड्संतः षडे
॥ परान्तात् ॥ इदं ॥ टुरित्यनुवर्त्य ॥ अर्थवशाद्विभक्तैर्विपरिणामः ॥ टोर्ग्रहणं पुण्यपा
ठार्थं सप्यिष्टमिति चित्यम् ॥ नामानवतिनगरीणामिति वाच्यम् ॥ पुष्पम् ॥ यस्मै एता
वतिः षष्मगर्ह्यः ॥ तोः चि ॥ तवर्गस्य षकारे परेष्टुत्वं न ॥ सन् षष्ठः ॥ भक्तो जशोने ॥
पदांते भक्तो जशः ॥ अगीशः ॥ वागीशः ॥ यरोनुनाशिके अनुनाशिको वा ॥ यरः यदा
तस्येत्येव ॥ एतन्मुरारिः ॥ ऐश्वरारिः ॥ आंतरतम्यमेवादित्यन्नचतुर्मुखः ॥ तोर्लि ॥
तवर्गस्य लकारे परे परस्वर्णः ॥ तल्लयः ॥ विद्यां लिखति ॥ सवर्ण इत्यनुवर्तते किंचिदेशो
पि ॥ उदस्यास्तमोः पूर्वस्य ॥ उदस्य परयोऽस्यास्तमोः पूर्वसवर्णः ॥ उस्थाने ॥ उत्तम
नम् ॥ आदेः परस्य ॥ घोषमहाप्राणस्य सप्तम्यर्थः ॥ यस्यासिद्धत्वाच्चत्वं न ॥ भक्त्योहा
न्यतरस्या ॥ भक्त्यः परस्य हस्य पूर्वसवर्णः ॥ घोषनादमहाप्राणस्य तस्य हस्यवर्ग
ते

कवर्गेपवर्गेचपरे१ सचिखुंकार

चात्सः

五

स्व२

दा ३

五

रस्य विसर्गस्य षः ॥ सः पृष्ठं उकारः ॥ धनुष्कपालः ॥ कस्कादिपारात पुं गृहणेत्याज्यं नार्त्तिके ॥ कस्कादि
धातुतिगणः ॥ छे च ॥ छकारे परे स्वस्य तुक् ॥ ज्ञाया शिवज्ञाया ॥ आइ माइ भवा ॥ एतयोश्च
तुक् ॥ आह्लादयति मच्छि दत् ॥ दीर्घात् ॥ छेतुक् ॥ चेच्छिद्यते ॥ पौन्राद्धा ॥ दीर्घात्पदान्ताद्धे प
रे वा तुक् ॥ लक्ष्मीज्ञाया लक्ष्मीज्ञाया ॥ ॐ इति हलसन्धिः ॥ ॐ ॥ विसर्जनीयस्य सः
विष्णुस्मात् ॥ शर्परे विसर्जनीयः ॥ शर्परे विसर्जनीयस्य विसर्जनीयान्त्वन्यत् ॥ कः स्वरः ॥ धं
नाधनः क्षोभनः ॥ वाशरि ॥ शरि विसर्जनीयस्य विसर्ग एव वा ॥ हरिः शेते ॥ हरिश्शेते ॥ ख
र्वरे विसर्जनीयस्य लोपो वा वक्तव्यः ॥ हरिस्फुरति ॥ कुः घोः कपो च ॥ कः करोति कुः खनति ॥
कः पचति कुः पठति ॥ कः फलति ॥ सोपदादौ ॥ विसर्जनीयस्य सः स्याद्यदाघोः कुषोः ॥ प
यस्याश्च ॥ यशस्कं यशस्कल्पम् ॥ अनव्ययस्येति वाच्यम् ॥ काम्ये रोरेवेति वाच्यम् ॥ जीः
काम्यति ॥ इणः षः ॥ नमस्फुरसौर्गत्योः ॥ गतिसंज्ञकयोर्विसर्गस्य सः ॥ नमस्करोति ॥ ग
तिसंज्ञाभावेन मः करोति ॥ इडपधस्य चाप्रत्ययस्य ॥ इकारोकारोपधस्याप्रत्ययविसर्ग
स्य षः स्यात् कुषोः ॥ इ छतम् ॥ अप्रत्ययस्य किम् ॥ अग्निः करोति ॥ एकादेशशास्त्रानि मि
त्तिकस्य नषः ॥ मातुः कृपा ॥ भ्रातुः पुत्रः ॥ द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्योर्थे वर्तमानानामेषां विस
र्गस्य षः ॥ कुषोः ॥ द्विष्करोति ॥ त्रिष्करोति ॥ चतुष्करोति ॥ कृत्योर्थे किं ॥ चतुष्कपालं ॥ इत्युसाभा

अनव्ययस्यैकिंशतः कृत्ये

५७

मर्थे॥ व्यपेक्षायां इ सु सोर्विसर्गस्य षः कुवोः॥ स र्विष्करोति॥ धनुष्करोति॥ सामर्थ्ये किं॥ तिष्ठ
तु स र्विः पिवत्वमुदकम्॥ नित्यं समासे नुत्तरपदस्य स्य॥ इ सु सोर्विसर्गस्य षः कुवोः॥ स र्विष्कु
लिका॥ धनुष्कपालम्॥ अनुत्तरपदस्य स्य किम्॥ पिरम स र्विः कुलिका॥ अतः रुक्मिकं
सकुं मपात्रकुशाकर्णी च न व्ययस्य॥ अकारात्परस्या न व्ययस्य विसर्गस्य समासे नित्यं सः॥ ए
षु परेषु॥ अनुत्तरपदस्य॥ अयस्कारः॥ आयस्का मः॥ अयस्कं सः॥ अयस्कं भः॥ अयस्या
त्रम्॥ अयस्कुशा॥ अयस्कर्णी॥ अतः किं॥ गीः कारः॥ अनव्ययस्य किं स्यः कामः॥ समा
से विं यशस्कारः॥ अधः शिरसीपदे॥ समासे पदे एतयोः सः॥ अधस्य दं॥ शिरस्य दम्॥ स
मासे किं॥ अधः पदम्॥ अनुत्तरपदस्येत्येव परम शिरः पदम्॥ कस्मादिषु च॥ भास्करः
॥ ॐ ॥ इति विसर्गसंघिः॥ ॐ ॥ स्वौजसीतिसुप्रत्ययै॥ शिवस् अय इति स्थिते॥ सशत्रुषोरुः
पदान्तस्मसस्य शत्रुषशब्दस्य चरुः स्यात्॥ यस्त्वापवादः॥ अतो रो रमुता दमुतेति॥ अमु
तादतः परस्य रो रे कस्मउः स्यात्॥ भौ भगो इति यत्वा प्रवादः॥ उत्त्वविधेः स्तमभ्यामासि
द्धत्वम्॥ प्रथमयोः पूर्वसवर्णः॥ अकः प्रथमा द्वितीययो रचि परे पूर्वसवर्णा दीर्घ एकादेशः
स्यात्॥ इति दीर्घे प्राप्ते॥ नादिचि॥ अवर्णादिचि न पूर्वसवर्ण दीर्घः॥ आहुणः॥ एङः पदा
न्तादिति॥ रामोत्र॥ शिवोर्ज्यः॥ अतोत्पुः इत्येवम्बचम्॥ अत इति तपरुकिं॥ देवोत्र॥ ॥

तपरकरणस्य न सोमध्वं दीर्घत्रिजिह्वत्वाच्चरितार्थत्वात् ३

७५

१० अतीतिपरः किं॥ श्वआगन्ता॥ अस्तुनाकिम्॥ एहि सुभोता अत्रस्ताहि॥ अत्रस्तुतोऽसिद्धोऽदोः
तः परत्वम्॥ अस्तुते इति किम्॥ तिष्ठतुपय आग्निदत्तः॥ हशिच॥ अस्तुतादतः परस्परौरुः
स्यादृशि॥ शिवो वन्द्यः॥ धातुर्गन्तु॥ शेरभावात्त॥ देवास्तु ह इति स्थिते॥ रुत्वं॥ भो भगो अ
घो अर्धस्य॥ एतत्पूर्वस्य रोप्य देशस्यात्॥ देवा इह॥ देवा यिह॥ लोप स्यात्सिद्धत्वात् न
सन्धिः॥ अशि किं॥ देवास्तन्नि॥ विसर्गसत्त्वं न स्यात्सिद्धत्वात् न लेभ्यते॥ एकात्त्वा न्ति
द्वत्वं॥ रो रिति समुदायाश्रयणात्॥ विशिष्टे ह्येव न लमाश्रियते इह नामेति भाष्यम्॥ भो
लघुप्रत्ययत्वतः शाकटायनस्य॥ पदान्तयोर्लघु अलघु चारणयोर्लघुकारवकारयो
वयौवास्तोऽशि॥ यस्योच्चारणेति का गोपायमलानां शैथिल्ये सलघु चारणः॥ ओ
तो गार्ग्यस्य ओकारात्परस्य पदान्तस्य नित्यं लोपः॥ भो अच्युता॥ लघुप्रत्ययेन पक्षे॥ भो य
च्युता॥ पदान्तस्य किं॥ नो यम्॥ हलिसर्वेषाम्॥ भो सुभगो सुभो सुभो अर्धस्य लघु चारण
स्य यस्य लोपः स्यादृलि॥ सर्वेषां मते॥ भो देवाः॥ भगो नमस्ते॥ अघो यो हि॥ देवा नम्याः
देवा यान्ति॥ हलि किं॥ देवा विह॥ रोऽसुपि॥ अहो रेफादेशः॥ नतु सुपि॥ अह निति रो
रववा दः॥ अहरहः॥ अहर्गणः॥ असुपि किम्॥ अहो भ्याम्॥ अह सतीनाम्पत्यादि
पुवारैकः॥ विसर्गपवादः॥ अहर्पतिः॥ गीर्पतिः॥ धिर्पतिः॥ पक्षे विसर्गो पध्मा नीयो॥

१०

नुस्वारतकाराणि

मस्य

शः सन्तुतः॥ इत्यादि भवानत्र॥ अचि किं॥ भगवे देहि॥ समः सुटि॥ समो रुः स्यात्
सुटि॥ अन्त्यस्य॥ अत्रातुनासिकः पूर्वस्य तुवा॥ अत्ररुप्रकरणे रोऽर्धस्यानुनासिको वा॥
अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः॥ अनुनासिके विहाय रोऽर्धस्यानुस्वारागमः स्यात्॥ खर्यव
सातु नयोर्विसर्जनीयः॥ खरि अवसाने च रेफस्य विसर्जनीयः पदान्ते॥ विसर्जनीय
स्य सः॥ खरि विसर्जनीयस्य सस्यात्॥ सं पुं कानां सोवक्तव्यः॥ संस्कृता॥ अनुनासि
कात्परो विसर्गजि कान्मलोपध्मा नीयानामनुपरिपाठस्योपसंख्यातत्वेनानुस्वारस्याप्य
समो वौलोप चत्वात् सकार द्वित्वेन लोपविधानात् मकारात् द्वित्वेन ह्येतदशतरूपम्॥ पुमः खर्य
मिति भाष्यम्॥ पुमः॥ अत्र रेखरियुमः रुः स्यात्॥ पुंस्को किलः॥ अत्र रे किं पुंस्की रम्॥ खर्यि किं॥ पुंदासः
म०॥ चक्षिः खसाञ्ज॥ सस्ययोवायत्वस्यासिद्धत्वात्॥ ख्यानादेशेन॥ पुंस्यानम्॥ अत्र ख
प्रसान्॥ प्रसान् शब्दे वाज्जित्वा नान्तस्य पदस्य रुः स्यात् दम्परे च वि॥ च किं॥ ख्यायस्व॥
शाङ्गिः श्रुतिः॥ पदस्येति किं॥ हन्ति॥ अप्रसानिति किं प्रसान्तो ति॥ न न्ये॥ न न्ति
स्य३ त्यैरुः स्याद्वापकारे॥ कु० पुं० क० पो० च॥ कवगेपवर्गचपरे विसर्जनीयस्य जि कान्
लोपध्मा नीयोस्तः॥ नः पाहि॥ क० पचति॥ क० खनति॥ क० फलति॥ कानाम्पेडिते॥ का
नकारस्य रुः स्यादात्तेडिते परे॥ क० स्कान्॥ सं पुं कानामिति सः॥ क० स्कादिषु च॥ एषिणत्

शुचि
अनुनासिका
ननुनासिके
देवा

११

धातुः

नामभेदेनान्वयः ॥ कृतद्वितसमासाश्च ॥ अर्थवद्विशेषणदन्तलाभः ॥ कृतद्वितसमान्तौ समा
सश्च प्रातिपदिकसंज्ञाः स्युः ॥ किमर्थं सूत्रद्वयम् ॥ अर्थवत्प्रातिपदिकं कृतद्वितसमासाश्च
स्वरूपमित्यनुवर्तमानात् ॥ एतच्छब्दस्वरूपं प्रातिपदिकमिति ॥ किमर्थं मुत्तरसूत्रं पूर्वो
निर्वाहः ॥ नियमांशं ॥ प्रत्ययप्रत्ययान्तानां च प्रातिपदिकसंज्ञा तर्हि ॥ अनुकरणं कृतद्वित
तान्तसमासानामेवेति नियमे किमर्थमेतावान्वयासः ॥ अनर्थकभातुप्रत्ययप्रत्ययान्तान्ति
ज्ञासांश्चैव प्रतिपादितास्ताश्चिन्यादिति दिक् ॥ प्रत्ययः परस्मैत्यापञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारः
प्रातिपदिकात् ॥ प्रातिपदिकविशेषणत्वे दन्तलाभः ॥ धृतादावन्ताप्रातिपदिकाच्च परस्वा
दयः प्रत्यया भवन्ति ॥ ननु किं परस्वः ॥ तस्मादिति परिभाषया पञ्चमी निर्देशात् परस्मै
तिस्त्रं भाष्ये प्रत्याख्यातम् ॥ धातुग्रहणं किम् ॥ आर्यका ॥ आर्यिका ॥ लोहितिका ॥ लोहि
निका ॥ अन्तरङ्गत्वात् स्वार्थे कनिर्हते तोपधत्वाभावाद् धातुदाता तोपधारितितस्य
नत्वं अकारस्यैव न ॥ के स्वादयः ॥ स्वौजसः सोऽङ्गभ्यामिन्द्रो भ्याम्यसुः सिभ्याम्यसुः
सोऽङ्गभ्याम्यसुः ॥ धृतादावन्ताप्रातिपदिकात् स्वादयः प्रत्ययाः स्युः ॥ सुः स्वोकारे
कारौ जशटङ् पाश्चेतः ॥ विभक्तिश्च ॥ सुप्तिजो विभक्तिसंज्ञोऽस्ति ॥ तत्र ॥ प्रातिपदिकार्थं
गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ॥ स्वौजसीति प्रथमा ॥ नियतोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्थ
तस्मिन् प्रातिपदिकार्थे लिङ्गाद्याधिक्ये प्रथमा ॥ तत्र प्रोतिपदिकत्वं ॥ प्रातिपदिकत्वं प्रकृति

१२

तात्पर्योद्दिष्टान विषयी भूतः ॥

योः

त्वं ॥ प्रत्ययविधानुद्देश्यताः वक्षेदकाक्रान्तत्वम् ॥ अर्थेप्यपेक्षेयवसारम् ॥ कस्यार्थे प्रातिपदिकस्या
अर्थे ॥ प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं ॥ मिति परिभाषया लिङ्गाद्याधिक्येऽपि
न दोषः ॥ तान्येकवचनद्विवचनवहुवचनान्येकशब्दस्य धिकृत्य ॥ सुप् ॥ सुपस्त्रीणित्रीणि व
चनानि एकश एकवचनद्विवचनवहुवचनसंज्ञानि स्युः ॥ द्वौकयो द्विवचने कवचने ॥ द्वित्वे
कत्वयोरेतौ स्तः ॥ वहुषु वहुवचनम् ॥ वहुत्वे एतस्यात् ॥ ननु किमर्थं सूत्रद्वयम् ॥ द्विव
हो द्विवचनवहुवचनम् ॥ परिशेषादेकत्वलाभः ॥ रुत्वविसर्गो ॥ रामः ॥ गुणगुणिनोः
क्रियाक्रियावतोर्जातिव्यक्तयोस्समवायसंबन्धः ॥ समवायसंबन्धावच्छिन्नैकत्वप्रश
रतानिरूपितरामनिष्ठविशेष्यताको बोधः ॥ स्वरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ॥ एकविभक्तौ
यानि स्वरूपान्येव दृष्टानि तेषामेकवचनं शिष्यते ॥ अपरो लुप्यते ॥ यः शिष्यते स लुप्यमानो
र्थाभिधायी ॥ कथं स्वरूपाणामिति ॥ स्वव्यापारे सति स्वस्मिन् न पि स्वप्रवृत्तिः ॥ प्रथमयोः
वसवर्णः ॥ अक्षः प्रथमाद्वितीयं रचि पूर्वसवर्णं दीर्घं एकादेशः ॥ नारिचि ॥ अवर्णादिचि
न पूर्वसवर्णं दीर्घः ॥ रचिरेचि ॥ रामो ॥ चुड ॥ प्रत्ययाद्यो चुड इतोऽस्ति ॥ इति जस्येत्संज्ञा
पः ॥ सस्यनेत्वं ॥ न विभक्तौ तुस्माः ॥ विभक्तिस्योस्तवर्गसकारमकारादितो न स्युः ॥ पूर्वसवर्णं
दीर्घमाधित्वा ॥ अतो गुणे ॥ अपदान्तादकारादुत्ते संज्ञके परे पररूपमेकादेशो जाते ॥ अन
तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वा इति पूर्वसवर्णं दीर्घस्य बाधो न त्वकुसवर्णं दीर्घस्य सवर्णं दी
र्घः ॥

१२

रामाः॥एकवचनसंबुद्धिः॥अथमायाएकवचनसंबुद्धिसंज्ञाया॥सुःसंबुद्धिरित्युवचम॥ए
उरुस्वात्संबुद्धिः॥एउत्ताउस्वानावाङ्गाङ्गुलुप्यतेसंबुद्धेश्वेत॥हेराम॥हेरामो॥हेरामो
एउरुस्वादितिकि॥हेसुधीःहेसोमपा॥एउरुदितिकि॥हेहरे॥परलोदुलोहस्वाभावान्तलो
पः॥इतिप्रथमा॥अनभिहिते॥कारकेइत्यधिकृत्य॥कर्तुंरक्षिततमंकर्म॥अथार्थः
समवायसंबन्धः॥कर्तृसमवेतयाक्रिययायापुंसम्वदुमतिशयेनेवाविषयीकृतंका
रकर्मसंज्ञंस्यात्॥कर्मत्वंतुतत्तदानुशासितसंज्ञावत्त्वंउद्देश्यत्वंद्वितीयार्थः॥का
रकत्वंतु॥षट्कारकाधिकारपरिपठितत्वेसन्निक्रियान्वयित्वम॥तत्साक्षात्परपरया
वा॥कर्मणिद्वितीया॥अनुक्तेकर्मणिद्वितीयास्यात्॥अमिपूर्वः॥प्रकोम्यचिपू
र्वरूपमेकादेशः॥रामंभजंतिनिपुणाः॥समवायसंबन्धावच्छिन्नवहुनिपुणकर्तृक
समवायसंबन्धानवच्छिन्नरामत्वप्रकारकरामविशेषकरामकर्मतानिरूपितपीत्य
नुकूलोव्यापारः॥कर्तुःकिम्॥भयेसहकारिणाग्रामेगच्छामिइत्यत्रसहकारिपदेनार
द्धितीयापत्तिः॥ईक्षिततममिति किम्॥माषेखवंधाति॥कर्मणिईक्षितामाषाव
तुकर्तुः॥रामो॥लशब्दोद्धिते॥प्रत्ययाद्यालुशकवर्गइतःस्युः॥शसः॥शस्येसं
हालोपः॥एवमेवैतदीर्घः॥तस्माच्छेत्तानःपुंसि॥एवमेवैतदीर्घः॥तस्माच्छेत्तानःपुंसि॥एवमेवैतदीर्घः॥तस्माच्छेत्तानःपुंसि॥
सास्यनःस्यात्पुंसि॥नत्वेकते॥रषाभ्यांनोणस्यमानपदे॥इत्यधिकृत्य॥अदुचादुम १२

त३

८२

शेरि॥रेफस्यरेफेपरेलोपः॥दुलोपोःपूर्वस्यदीर्घोऽणः॥अत्रपूर्वेणकारेण॥ठरेफलोपनिमि
त्तयोःरेफकारयोःपरयोःपूर्वस्याःलोदीर्घः॥पुनरिते॥हेरीरम्यः॥भानूराजते॥गीरम्या
अणःकिम्॥तठःवठः॥पूर्वग्रहणंपूर्वमात्रदीर्घार्थम्॥अजार्घालीठः॥मनेसरथइत्यत्र
रुत्वे॥हसिच॥अपूर्वग्रहणंरुःस्यादुसि॥इत्युत्तम॥रोरीतिलोपवासे॥विषतिषधेपरका
र्यम्॥परस्यरलब्धावकाशयोर्युगपत्प्राप्तिस्तुल्यबलविरोधः॥तुल्यबलविरोधेपरका
र्यम्॥इतिलोपवासे॥पूर्वात्तासिद्धत्वादुत्तमेव॥मनोरथः॥एतत्तदोःसुलोपोःकोरने
समासेहलि॥अककारयोरेतत्तदोःस्यस्त्वस्यलोपोहलि॥नतुनअसमासे॥एषविष्णुः
सशम्भुः॥अकोःकिंएषकोहरिः॥अनजसमासेकिम्॥असःशिवः॥हलिक्किंएवोऽत्रैसोवि
लोपेचेत्यादपरणम्॥सइत्यस्यसोर्लोपः॥लोपेचेत्यादपरणम्॥वेदलोकेच॥समामरिदि॥
सैषदाशरथीरामः॥लोपेचेकिम्॥सइत्यस्यएवमुक्ता॥स्यत्त्वंस्त्रीतिवहुलग्रहणानुक्तं
नेह॥सोहमातमशुद्धानामिति॥इतिस्वादिसन्धिः॥अथपदसाधनचविभक्त्यर्थो
निरूप्यते॥अर्थवदधातुरपत्ययःप्रातिपदिकम्॥नामेति॥केचित्॥स्वरूपमित्यनुवर्तमा
नविशेषणान्तपुंसकनिर्देशः॥प्रशंसायामनुप॥प्रशस्तोऽयंविद्यतेअस्मिन्निर्णयार्थवत्
॥अधातुपत्ययइतिनानामेदपय्युदात्तात्तानाधिकारयेनवाक्यार्थवत्तौ॥अधातुभि १२
न्नामपत्ययामिन्नामपत्ययान्नामिन्नामार्थवच्छेदरूपप्रातिपदिकसंज्ञंस्यात्॥सर्वेषांपदा

१२

२तिवाक्ययोःसामानाधिकरण्यमितिभाष्यं२

पुष्पं ददाति ॥ अर्घ्यं कलकोद्देश्य कस्वत्वा गणवदानं ॥ रामोद्देश्यं कपुष्पं निष्ठं त्यागं तु लोकाचारः ॥

१३ कारकस्य संप्रदानसंज्ञाविधायकात् कारकस्य मभिषेति सत्संप्रदानमित्यनुशासनात् संप्रदानसंज्ञा ॥ संप्रदानत्वन्तु धात्वर्थक्रियाजन्यफलाश्रयसम्बन्धित्वेन कर्त्राभिषेकत्वम् ॥ संप्रदाने चतुर्थी ॥ संप्रदाने कारके चतुर्थी ॥ उच्यते ॥ अकारानादङ्गात्परस्यङ्गोऽप्यदेशः स्यात् रामायो ॥ इहयस्यस्यानिवद्भावेन सुपिचेति दीर्घः ॥ नहि सन्निपातलक्षणविधिरनभिषेकतद्विधातकस्य ॥ तत्र सन्निपातः ॥ यो यमाश्रित्योत्पद्यते स तं प्रति सन्निपात इति परिभाषया दीर्घनिषेधो न ॥ कषायक्रमो ॥ इति सूत्रनिर्देशात् ॥ अनित्यत्वसाधनात् ॥ सुपिचेति दीर्घः ॥ रामाभ्यां ॥ वहुवचने भ्रूल्येत ॥ भ्रूलो दो वहुवचनेऽतोऽङ्गस्य एकारादेशः स्यात् ॥ रामेभ्यः ॥ वहुवचने किम् ॥ रामस्य ॥ भ्रूलि किम् ॥ रामाणाम् ॥ अत्र सन्निपातपरिभाषया अनित्यत्वं ह्रस्वसर्वेषामित्यादि निर्देशात् ॥ सुपि किं ॥ एधध्वे ॥ इति चतुर्थी ॥ ध्रुवमपायेऽपादानम् ॥ अपायो विश्लेषध्रुवत्वं हि परस्मैधात्वर्थानाश्रयत्वे सति तल्लान्यविभागश्रयत्वं ते स्मिन् विश्लेषाद्ये ध्रुवं यद्विधिभूतं कारकं तदपादानसंज्ञं स्यात् ॥ अन्यस्य ध्रुवंत्वं ॥ स्वाभाविकबुद्धिकल्पितान्यतरसंयोगसर्वकविभागश्रयत्वे सति तद्विभागजनकतत्क्रियानाश्रयत्वम् ॥ अपादाने षेचमी ॥ अपादानकारके षचमी स्यात् ॥ वावसाने ॥ अवसाने भ्रूलांचरो वास्युः ॥ रामात्प्रचलितः कपिः ॥ कपिक

३ ध्रुवमिति॥ अथायेयदुःखीनेचलं वायदिवाचलं॥ ध्रुवमेतत्तदावेशान्नदपादानमुच्यते॥
यततो ध्रुव एवाश्वो यस्मादश्वात्यतेत्यसौ॥ तस्याप्यश्वस्य यतने कुप्यादि ध्रुवमिष्यते॥ २॥
मेघान्तरक्रियापक्षमिव धित्वे च एथ कुक्ष्यकु॥ मेघयोः स्वक्रियापक्षकर्तृत्वे च एथ कुक्ष्यमिति ३

शेषे ३

तर्कसामान्यादानीकोत्साहपूर्वकसंचारातुकुलोव्यापारः ॥ रामाभ्यां ॥ रामेभ्यः ॥ इति प
 चमी ॥ शेषेष्वही ॥ उक्तादन्यः शेषः ॥ कारकप्रातिपदिकातिरिक्तस्वस्वामिभावसि
 म्वन्धस्तत्रैषही ॥ रामस्य कपिः ॥ सप्तसम्वन्धेनित्तः कपिः ॥ सम्वन्धेन सम्वन्धितो
 लाभः ॥ अर्शाद्यजन्तत्वात् ॥ आक्षेपे भ्रमः ॥ सम्वन्धेनैव सम्वन्धीषत्येतुं यद्विशिष्ट
 ते ॥ पुनस्तस्याभिधाशक्तिः कः श्रुतेः परिकल्पयेद्दिति ॥ अतोऽप्येत्ययान्तः ॥ रामसं
 वध्यमिन्नः कपिः ॥ एदित्यनुवर्तते ॥ आसिच ॥ आसिपरेऽतोऽङ्गस्य एत्वं ॥ अयादे
 शः रामयोः ॥ इत्स्वनयापोतुद् ॥ इत्स्वान्तात्तद्यन्तादावन्ताच्चाङ्गात्परस्यामोतु
 डागमः स्यात् ॥ अङ्गाः लुडित्येव सुवचम् ॥ नामि ॥ नामिपरेऽजन्ताङ्गस्य दीर्घः
 ॥ एत्वं ॥ रामाणाम् ॥ इति षही ॥ ॐ ॥ आधारेऽधिकरणम् ॥ कर्तृकर्मद्वारा
 तन्निष्ठक्रियाया ओपक्षेपिकवैषयिकाऽभिव्यापकस्याधारकारकं अधिकरण
 संज्ञं स्यात् ॥ अधिकरणे सप्तमी ॥ अधिकरणे कारके सप्तमी ॥ उलः ॥ रामे जग
 त् ॥ किंचिदवयवाधिकरणकं जगदितिवोधः ॥ आसि एत्वेऽयादेशो ॥ रामयोः ॥ ॥
 सुपि एत्वे ॥ अपदान्तस्य मर्द्धन्यङ्गैकारित्यधिकृत्य ॥ आदेशप्रत्यययोः ॥ सहेः सा
 उः सङ्गत्यनुवर्त्यङ्गकुभ्यां परस्य सस्य मर्द्धन्यादेशः ॥ एत्वम् ॥ रामेषु ॥ एवं गोविं
 दाभ्यः ॥ अन्यत्राप्युत्तम् ॥ सर्वादीनि स वृत्तानि ॥ सर्वादीनि शब्दस्वरूपा

एकाधिकहीविषयभेदा द्विद्यते-आदेशस्यप्रत्यया
वयवस्यचर

धसर्वनामस्थाने॥ कप्रत्ययावधिषुस्वारिषसर्वनामस्थानेषुपरतः पूर्वपरसंतं स्यात्॥ यति
 नम्॥ यारिषज्ञारिषसर्वनामस्थानेषुपरतः पूर्वमसंतं स्यात्॥ आकृजारादेकासंता
 इतर्द्धं कृजाराः कर्मधारयइत्यतः प्राकृ एकस्यैकैव संता॥ योपरानवकाशाव॥ तेन
 शसादावविभसंसेवनवदत्त्वं॥ अतोतत्त्वं॥ दत्तः॥ दत्ताजत्त्वं॥ दद्यामित्यादि॥ मासः
 मासा॥ माभ्यामित्यत्र सस्यरुत्वेयत्वेयलोपः॥ माभिरित्यादि॥ पक्षेरामशब्दवत्॥ अ
 लोपोऽनः॥ अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयज्ञारिस्वादिपरोयोऽनृतस्याकारस्यलोपः॥
 अनृत्यत्राऽवयवः षष्ठ्यर्थः॥ रक्षाभ्यां नोणस्समानपदे॥ समानपदमेकपदलाभा
 र्थम्॥ तत्राखण्डपदं निमित्तानधिकरणत्वे सति निमित्तमित्यदा घटितत्वम्॥ एकपद
 स्थाभ्यां रेकषकाराभ्यां परस्य नस्यणस्यात्॥ पुष्पः॥ पुष्पा॥ पुष्पभ्यामित्यत्र॥ नलो
 पः प्रातिपदिकान्तस्य॥ नेतिलुप्तपञ्चकेपदे॥ प्रातिपदिकसंज्ञेत्यदंतदन्तस्य नस्य
 लोपः॥ नलोपः सुपस्वरसंज्ञा तु विधि कृतिषु॥ सुविधौ स्वरविधौ संज्ञा विधौ कृति
 तु विधौ नलोपोऽसिद्धो नान्यत्र॥ इति नलोपस्यासिद्धत्वात् दीर्घमेत्वमैस्त्वं च न॥
 एतत्कर्तव्ये अलोपस्यासिद्धत्वाद् द्रुवायेपि ति एत्वं॥ पूर्वत्रासिद्धीये नस्याति
 वेदिति॥ न संय्योगादिलोपलत्वणत्वेऽपि निषेधात्॥ पुषभ्यः॥ विभाषादिभ्योः॥
 डिभ्योः परयोः अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयज्ञारिस्वादिपरोयोऽनृतस्याकारस्यलो
 पः॥ पुष्मि॥ पुषलि॥ पक्षेरामवत्॥ पद्धन्सन्नेष मतिग्रहाणात् नान्योदोषत्वादेशे

ककुदीपलीपदं घृहे नानसंदोषशब्दस्य च नपुंसकत्वाद् दक्षिणं दोर्निशाचरभुजवाहुप्रवेशो
 दोः साहचर्यात् पुंस्त्वमपि रोषन्तस्य तथाविधस्य भुजतेः॥ इयोरदोभवाद्यद्ः॥ संख्यावि
 शाय पूर्वस्याद् हस्याह नन्यतरस्यां डो॥ संख्यादिर्हृस्वाहृस्वाहृना देशोवाडो॥ अहनि॥
 अह्नि॥ अह्ने॥ अह्नि॥ अहनि॥ अह्ने॥ सायाह्नि॥ सायाहनि॥ सायाह्ने॥ ॐ॥ इत्यदन्तोः
 ॐ॥ विद्धिपाः॥ सोमपाः॥ विश्वपाः॥ दीर्घाज्जसिच॥ दीर्घाज्जसिचिपरप्रथमयोः
 पूर्वसवर्णदीर्घेन॥ वृद्धिः॥ विश्वयोः॥ सवर्णदीर्घः विश्वपाः॥ विश्वयोः॥ विश्वपोः॥ आ
 तोधातोः॥ आकारान्तोधातुस्तदन्तस्य भस्वाहृस्वाकारस्यलोपः स्यात्॥ विश्वपाः॥ वि
 श्वपा॥ विश्वपाभ्यामित्यादि॥ एवंशंखधादयः॥ धातोः किं॥ हाहान॥ दासवर्णदीर्घः
 हाहाडे वृद्धिः॥ हाहे॥ हाहाः॥ उस्मिहाहाः॥ ओसिहाहोः॥ डोहाहे॥ शेषसोमपावत्॥ आदि
 तियोगविभाषादधातोः॥ क्वचिराकारलोपः॥ क्तः श्नः॥ ॐ॥ इत्यादन्तोः॥ ॐ॥ ॐ॥
 इकारान्तो हृशब्दः॥ ओर्विसर्गः॥ हरिः॥ प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घः हरी॥ जसिच॥
 हृस्वान्तस्याहृस्यगुणस्याज्जसि॥ अयादेशः॥ हरयः॥ हृस्वस्यगुणः॥ स्यात्संबुद्धो॥
 एडहृस्वादिति संबुद्धिलोपः॥ हेहरे॥ हरिहरी॥ हरीन॥ शेषोध्यसखि॥ असखीतिनि
 देशो मुख्यस्य नजोणस्य॥ घटघटीतिनिर्देशात्॥ प्रातिपदिकपञ्चिभाषाया अनित्य
 त्वात्॥ अनदीससो हृस्वो या विदुतोवर्णो तदन्तं सखिवर्जं धिसंज्ञे स्यात्॥ शेषः किम्
 मते॥ पक्षेभवति॥ शेषग्रहणं स्पष्टार्थम्॥ हृस्वो किम्॥ वातपुष्यो मुक्तिमोत्रा॥ आ

१६ जेनास्त्रियां॥घेः परस्याजेनास्यादस्त्रिया॥आडिः तिरा संज्ञावाचाम्॥हरिण॥आस्त्रि
यां किंमया॥घेर्दिति॥घिसंज्ञकस्य डितिसुपिगुणः॥हरयो॥घेः किं॥सख्ये॥डिः तिरि॥
हरिभ्यां॥सुपि किंमदी॥घेर्दितिगुणे कृते॥उः सिउ सोश्च॥उः सिउ सोरति परे र्चरूप
मेकादेशः स्यात्॥हरेः॥हरिभ्यां॥हरिभ्यः॥हरेः ह्येः॥हरीणां॥अच् घेः॥उउङ्गापर
रस्यउः रेतघेरन्तादेशाकारः॥वृद्धिः॥हरो॥ह्येः॥हरिषु॥एवंश्रीपत्यग्निरविकयाद
यः॥सरिवसुदितिस्थिते॥अनउः सो॥सख्युरनउदेशः स्यात् संबुद्धे सो॥डिः चेत्यन्तादेशः॥
वर्ण ७ अलोन्मात्तर्चउपधा॥अन्मादलः पूर्वउपधासंज्ञः स्यात्॥सर्वनामस्थाने चासंबुद्धे॥
नान्तस्योपधाया दीर्घः स्यात् संबुद्धे सर्वनामस्थाने परे॥अएकएकालप्रत्ययः॥एका
लप्रत्ययोऽएकसंज्ञः॥हलङ्गाभ्यो दीर्घास्तु तिस्यएकं हल्॥हलन्तात्परं दीर्घो योऽप्रा
पोतदन्ताच्च परं सुति सीत्येतदएकं हल् लुप्यते॥सखा॥हसहृखे॥हलङ्गाभ्यः किम्॥
ग्रामणीः॥दीर्घा किं तिक्रौशास्त्रिः॥अतिमालः॥सुति सीति किं॥अभेत्सीत॥सिचः स
स्यलोपः॥तिपसाह॥चय्यास्तिपः ग्रहणम्॥अएकउति किं॥विभर्ति॥हल किं विभेद
प्रथमहल किं राजा॥संयोगान्तलोपस्य सिद्धत्वात्तलोपो न॥ननु कथं संयोगान्तलो
पस्य सिद्धत्वं हि संबुद्धावितिज्ञापकात्॥हेराज नृत्त्यत्र नलोपापत्तिर्न दसिद्धत्वात्
तर्हि भवानृत्त्यत्रैवाभूत्॥सख्यु संबुद्धे॥सख्यु र्ज्ञात्परं सर्वनामस्थाने सिद्धत्वं बुद्धि
वर्जं॥अचोऽस्ति॥जितितिलिति च परेऽजन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात्॥सखायो॥सखायः॥

नलोपोर

त्वत्कपितकः॥नतृतीयासमासे॥सर्वनामता॥मासपूर्वाय॥वाक्येऽपि न॥मासेन पूर्वाय॥द्वे
चा॥उक्ता संज्ञान॥वर्णश्रमेतराणां॥सुदृन्त सर्वनामो विहितत्वाभावात्॥विभाषाजसि॥ज
साधारंशीभावात्तत्कृत्तयेउक्ता संज्ञावा॥वर्णश्रमेतरे॥वर्णश्रमेतरावा॥प्रथमच
रमतया ल्याङ्कतिपयनेमाश्च॥एतेजसः प्रत्युक्तसंज्ञावास्तुः प्रथमे प्रथमाः॥शेषं रामवत्
तयपूप्रत्ययः॥तदन्ताग्राह्याः॥द्वितये द्वितयाः॥नेमेनेमाः शेषं सर्ववत्॥तिप्स्यडिस्त्प
संख्यानेवा॥द्वितीयस्ते द्वितीयाय॥एवंतृतीयस्ते तृतीयाय॥अर्थवद्गुणेनानर्थक्येति
नेह॥पदुजातीयाय॥अदन्ते॥निर्जरेः॥जरायाजसंन्यतरस्याम्॥जरायाजरसं अजा
दो विभक्तौ॥पदाङ्गाधिकारे तस्य तदन्तस्य च॥अनेकाः न्मात्तर्वादेशास्ते॥निर्दिश्यमान
स्य आदेशा भवन्ति॥एकदेशविकृतमनन्यवद्भवति॥जरशब्दस्य जरसु॥अदन्तत्वादि
निर्न्भाष्यविद्वात्॥निर्जरसो निर्जरसः॥निर्जरसं निर्जरसो निर्जरसः॥निर्जरसो
निर्जरसो निर्जरसः निर्जरसः॥निर्जरसो निर्जरसो निर्जरसो निर्जरसो॥जरसा
भावपक्षे शमवत्॥अतिजरेरिति भवितव्यं अतिजरसेरिति न एतद्भाष्य विरुद्धम्॥
पदलोमा सह निशसन्पक्षे न्यकञ्चकनुदन्ता सञ्च सप्रभृतिषु॥सप्रभृतिशब्दो
दिवाचकः॥पाददन्तनासिका मासहृदयनिशा अस्त्रजयुष दोष यकृतसंज्ञा उदकं आ
स्य एषां पदादय आदेशाः स्मृः॥शसादौवा॥पदः पदा॥पक्षे रामवत्॥सुदृन्तं पुंसक
स्य॥सुडिति प्रत्यकारः॥स्वादिपञ्चवचनानि सर्वनामस्थाने सञ्ज्ञानि स्मृत्यं स्वादि

जीवेत्य

७८

२७

मेवेष्टिः॥ वद्धिः॥ द्वौ द्वौ द्वाभ्यां द्वाभ्यां द्वाभ्यां द्वयोः द्वयोः॥ द्विपर्यन्तानां क्विप्॥ भवान्॥ संता
 यां सर्वदिक्कर्म॥ द्विन्तामकश्चित् द्विः द्विद्वयः॥ हरिवक्त्रोत्पि॥ ओउलोमिः॥ ओउलोमी॥
 वहुवचने तु॥ लोमोऽपत्ये वहुवक्त्रो वक्तव्यः॥ आदिबहुभावाः॥ उउलोमाः॥ वहुवचने
 मवत्॥ शेषं हरिवत्॥ इति इदन्ताः॥ ॐ॥ वातप्रमीतिमुत्पत्तिस्तत्रेमाउ-इपत्ययः॥ विट्
 वातप्रमितीतेवतप्रमीः॥ वातप्रम्यो॥ हेवातप्रमीः॥ वातप्रमी वातप्रम्यो॥ दो वातप्रमी॥
 क्विवन्तवातप्रमीशब्दस्य मिशसिद्धौ तु विशेषः॥ वमात्तोरत्तेति यत्॥ वातप्रम्यं॥ वातप्रम्यः
 वातप्रम्यि॥ एवं ययीपप्यादयः॥ वहुश्रेयसी॥ हल आदिना सुलोपः॥ अस्म्यारब्धो नदी इ
 दन्तोऽस्म्यारब्धो नदी संज्ञोस्तः॥ प्रथमलिङ्गग्रहणे च॥ पूर्वस्म्यारब्धो पसर्जनत्वे पि नदीत्
 वक्तव्यः॥ अस्मार्थनघोऽस्वः॥ अस्मार्थानानघनानां च स्वः स्यात्सं बुद्धौ॥ हे वहुश्रेय
 सि॥ वहुश्रेयसीत्॥ आत्मदाः॥ न घन्तात्पर्ये कोऽडिता मा स्यात्॥ आटश्च॥ आटोऽचि
 परे वद्धिरेकादेशः स्यात्॥ वहुश्रेयस्ये॥ वहुश्रेयस्याः॥ नुट वहुश्रेयसीनाम्॥ उ-रामन
 द्यामीभ्यः॥ घन्तादावन्तानीं शब्दाच्च परस्य उ-रामादेशः स्यात्॥ वहुश्रेयस्यां॥ शेषं
 वातप्रमीवत्॥ लक्ष्मिमुट् च॥ चादीपत्ययः॥ लक्ष्मीमतिक्रान्तः॥ अस्मादभ्यः कांयर्थे नो
 द्वितीयया॥ इति समासः॥ अतिलक्ष्मीः॥ शेषं वहुश्रेयसीवत्॥ कुमारीवाचन्याल्लः
 कुमारी॥ हल आदिना सुलोपः॥ क्विपिधातुत्वं॥ अचिन्नुधातुत्वं वांयोरियङ्-बुद्धौ वि
 षययमेकादर्थे नैदः॥ एष पत्ययान्तस्येव णिवर्णान्तस्य धातोर्भेदयेतस्य चाङ्गस्य यङ्

उवङ्गोऽस्ति॥ इति पात्ते॥ एरत्तेकाचोऽसंयोगसर्वस्य॥ धात्ववयवासंयोगसर्वेति भवे
 तियङ्बुर्लोत्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्यानेकाचोऽस्य यत्तत्त्वाच्च॥ कुमाय्यो॥ कुमाय्यः॥ रु
 स्वः॥ हे कुमारि॥ अमिशसि॥ यत्॥ कुमाय्यं॥ कुमाय्यः॥ शेषं वहुश्रेयसीवत्॥ उन्ती कुमा
 रीवत्॥ आमिनुट्॥ उ-रामनीशब्दोपादानात्॥ उन्त्याम्॥ एवमा मणीः॥ अनेकाचः किनीः
 नियो॥ नियः॥ नीनां॥ नियो॥ असंयोगसर्वस्य क्विप्॥ सुप्रियो॥ यवक्रियो॥ उन्मो॥ प्रथमे
 धातुसाधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गे लोति इयङि-पात्ते॥ ते वाधित्वा यत्॥ गतिकारकेतर
 पूर्वपदस्य यत्नेष्यते॥ शुद्धधियो॥ शुद्धधियः॥ न भस्सुधीयोः॥ एतयोर्धत्तान् स्यात्॥
 सुधियो सुधियः॥ सखायं मित्रं तिसरवीयतिततः क्विप्-अलोपयत्तोपो॥ एकदेशविकृत
 त्वात्॥ अनङ्॥ सखायसखायो॥ सखायः॥ हे सखीः॥ सखाया॥ शसियत्॥ सख्यः॥
 ओदिति ओत्वे॥ सख्यो॥ सख्यो॥ सुख्यो॥ दीर्घनिर्देशात्त्वं॥ सख्युः॥ सुख्युः॥ लुनीक्षा
 मीपस्तीमीशब्दानां नत्वमत्वयोरसिद्धत्वात् तीशब्दानुसिद्धः सोऽत्वं लुन्मुः॥ क्षाम्युः॥
 यस्तीम्युः॥ शुक्ली॥ पक्की॥ शुक्लीयः॥ पक्कीयः॥ ॐ॥ इति इदन्ताः॥ शेषं हरिवत् एवं वि
 लुभा नुवाद्यादयः॥ क्रौशब्दस्य विशेषः॥ क्रुश-आहने॥ समितमिगमिसंयविधा
 न-क्रुशिन्यस्तुनू॥ शस्येऽः युत्वे गुणः॥ क्रौशुत्ति॥ तत्त्वक्रौशुः॥ क्रौशब्दस्य
 स्थाने क्रौशुप्रयोक्तव्यस्तस्य त्वप्रत्ययान्तवद्भवम्॥ अउशनः पुरंदशसो अनेहमात्रे॥
 अरन्तानामुशनसादीनां चानङ्-स्यादसम्बुद्धौ सोऽङ्-एतत्त्वस्त्वनन्तेष्ट्वष्ट
 ततोत्पोत्तप्रमीस्त्रीणाञ्च॥ अवादीनामुपधायाः दीर्घः स्यात्॥ असम्बुद्धौ सर्वनामस्था

नेपरे॥ अष्टात्तचो॥ नन्नादिग्रहणं किं॥ नियमार्थम्॥ तेन शब्दानां व्युत्पन्नमव्युत्पन्नत्वं सा-
 धितं॥ व्युत्पन्नानां तत्तत्प्रत्ययान्तानां चेतर्हि न प्रोक्ता मेव॥ तेन पितृमातृपुत्रतीनां च॥
 उक्ता तार इति भाष्यप्रयोग इवति॥ क्रोष्ट॥ अतो हि सर्वनामस्थानयोः॥ ओ सर्वनामस्थानयो-
 रिदन्ताङ्गस्य गुणः॥ क्रोष्टो क्रोष्टारः॥ शसि॥ क्रोष्टु॥ विभाषात्तीयादिष्वचि क्रोष्टुर्वात्
 ज्वत्॥ क्रोष्ट॥ क्रोष्टे॥ अत उत॥ अदन्ताङ्गसिङ् सोरति परे उकार एकादेशः॥ रपरत्वे॥ रा-
 त्स्य॥ रेफासंयोगान्नस्य सस्येव लोपो नान्यस्य॥ रेफस्य विसर्गः॥ क्रोष्टुः॥ तत्त्वज्ञावे-
 वाधित्वान्मुमचिरत्त्वज्ञावेभ्यो नुट्पूर्वविप्रतिषेधेन॥ क्रोष्टुना॥ पक्षे हलादौ च शोभुवत्॥
 इत्युदन्ताः॥ ॐ॥ ह्रूः॥ ह्रूः॥ ह्रूः॥ ह्रूः॥ अतिचमशब्दस्य नदीसंज्ञाप्रयुक्तं कार्यम्॥ हे अतिच-
 मु॥ आट् वद्धिः॥ अतिचम्बे॥ अतिचम्बाः॥ अतिचम्बानां अतिचम्बाम्॥ खलः॥ ओः सुपि
 ॥ धात्ववयवसंयोगपरत्वेन भवति य उवर्णस्तदन्तौ यो धातुस्तदन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य यण-
 स्यादचिसुपि॥ खलघो॥ खलघः॥ इत्यादि॥ अनेकाचः किल्वो॥ धात्ववयवेति किम्॥ रु-
 वो॥ उलुवोस्तुवो॥ असंयोगपरत्वे स्य किमित्ययम्॥ सुपि किलुलुवतुः॥ स्वयंभुशब्दस्य न-
 भूरिति निषेधः॥ उवङ्॥ स्वयंभुवो॥ स्वयंभुव्यौ गिकः पुंसि॥ वर्षाभ्वश्च॥ अस्यावर्णस्य य-
 णस्यात् वर्षाभ्वौ॥ दन्करपुनः॥ पूर्वस्य भुवो यणवत्त्वयः॥ दन्वौ॥ कारभ्वौ॥ करभ्वौ॥
 इत्युदन्ताः॥ ॐ॥ धाता॥ धातारो॥ धातरः॥ अवर्णान्तस्य एतत्वाच्यम्॥ धातृणाम्॥ पि-
 ता॥ पितरो॥ पितृणाम्॥ एवं जामातृभ्रात्रादयः॥ नाना नरो॥ नरः॥ न च॥ नो मिवादीर्घः॥
 नृणाम्॥ इति अदन्ताः॥ ॐ॥ कृः॥ क्रौः॥ कृः॥ क्रौः॥ कृः॥ क्रौः॥ इत्युदन्ताः॥ ॐ॥

सखायं॥ सखायो॥ सखीन्॥ घिसंज्ञाभावान्नतत्कार्यम्॥ सख्या॥ सख्ये॥ रव्यत्यात्परस्य॥ वि-
 ति शब्दाभ्यां स्त्रीती शब्दाभ्यां कृतयणदेशाभ्यां परस्यङ् सिङ् सोरत उत स्यात्॥ सख्युः॥ ओत॥
 उडुङ्गा परस्यङ् रोत॥ सख्ये॥ शेषं हरिवत्॥ सुसखा॥ सुसखिना॥ परमसखा॥ सखीं अ-
 तिक्रान्तोऽतिसखिः॥ जोललेतुन॥ पतिः समास एव॥ पतिशब्दः समास एव घिसंज्ञः स्या-
 त्॥ तेन पत्या॥ पत्ये पत्युः पत्यौ शेषं हरिवत्॥ समासे रूपतये॥ कथं पतिनानीयमाना-
 याः॥ पतिरिवाचरति पतीयति पतीयतीति पतिस्तेन रेखरेणोत्पद्यः॥ एवमन्यत्रापि जो-
 णमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः॥ कति शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः॥ किमः संख्यापरिमा-
 णे उतिः॥ बहुगणवतु उतिसंख्या॥ एते संख्यासंज्ञास्युः॥ उति चो॥ उत्यन्ता संख्याष-
 ष्ठा स्यात्॥ यः प्रो लुक्॥ यस्तं केभ्यः परस्य तस्य शसो लुक्॥ लुकि॥ प्रत्ययलोपेष-
 त्वयलक्षणां॥ प्रत्ययलोपे सति प्रत्यया श्रितं कार्यं स्यात्॥ जसि चेत्युपोपाप्ते॥ प्र-
 त्ययस्य लुक्श्लुपः॥ लुक्श्लुपशब्देः कृतं प्रत्ययादर्शनं क्रमात्तत्संज्ञं स्यात्॥ न-
 लुमतङ्गस्य॥ लुक्श्लुप एते लुमन्तः॥ लुमता शब्देन लुप्यते तन्निमित्तमङ्गकार्यं न-
 स्यात्॥ कति॥ कति॥ कतिभिः॥ कतिभ्यः॥ कतिना॥ कतिषु॥ युष्मदस्मद्ः षट्सं-
 जकास्त्रिषु सारूपाः॥ त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः॥ त्रयः॥ त्रीन्॥ त्रिभिः॥ त्रिभ्यः॥ त्रिभ्यः॥
 त्रैस्त्रयः॥ त्रिशब्दस्य त्रयादेशस्यादा मि॥ त्रयाणां॥ त्रिषु॥ परमत्रयाणां॥ प्रियत्रयाणां॥
 द्विशब्दो द्वित्वविशिष्टस्य वाक्॥ त्वदादीनाम्॥ एषामकारोन्तादेशः स्यात्॥ द्विपर्यान्तानां

१९

रमाभ्यः॥सर्वतोदीर्घः॥रमायाः॥रमाभ्यो॥रमाभ्यः॥रमायाः॥रमयोः॥रमालो॥रमा
 यो॥रमयोः॥रमासु॥एवंधराधाडुर्गविकादयः॥सर्वाः॥सर्वनाम्नस्याडुस्वश्च॥
 आवन्तात्सर्वनाम्नःपरस्यडितस्याट्स्यादापश्चरुस्व॥यादोपवादः॥सर्वस्येसर्व
 स्यात्॥आमिसुट्॥सर्वोसो॥सर्वस्यो॥सर्वासु॥शेखरमावत्॥विभाषादिक्रमासेवकु
 वीहो॥अत्रसर्वनामतावाउत्तरपर्वस्ये॥उत्तरपर्वयै॥तीयस्यडित्सुपुपसेख्यानंवा
 द्वितीयस्ये॥द्वितीयायै॥एवंतृतीया॥अभ्यर्थनघोरुस्वः॥सम्बुद्धौ॥हेअम्ब॥हेअ
 क्क॥हेअल्ल॥असंयुक्तायेउलकास्तद्वतोह्रस्वोन्॥हेअम्बो॥हेअंवाले॥हेअम्बिके
 ॥जरा॥जरसौ॥जरेजरस्॥यक्षेरमावत्॥परत्वाज्जरेसिद्धतेस्थानिवद्वावादावन्तप
 युक्तकाय्यन्॥अनल्लिधावितितन्निषेधात्॥किंचआवितिआदीवितिईस्वरूपय
 हणमाश्रित्यहलञ्चादिस्त्रेदीर्घग्रहणंप्रत्याख्यातभाष्ये॥नासिकाशसादोनसेप
 क्षेसुटिचरमावत्॥निशायानिश॥निशः॥हलादौ॥ब्रह्मभस्मसजमजयजराज
 भजलुशोरवः॥ब्रह्मादीनांचब्रह्मान्तयोःषकारोन्नादेशस्यात्॥भ्रलिपदानेच॥ज
 स्त्वेनङ्॥निष्प्रो॥निष्प्रः॥सुविधुट्चत्वेनित्सु॥सुटिचपक्षेरमावत्॥मासपत
 नास्तान्नामांसपस्तुवोवाच्याः॥शसादौवा॥एतःएता॥एङ्गमित्यादि॥पक्षे
 सुटिचरमावत्॥मतिहेरिवत्॥पुंसीत्युक्तत्वाच्चसिमती॥गमत्या॥डितिरुस्वश्च
 इयङुवस्थानौस्त्रीशब्दभिनौनित्यस्त्रीलिङ्गौरुस्वौचउवन्तावीरूदन्तौस्त्रियाम्बानदी

१९

९५
१६(B)

इति

९५
१६(B)

शब्ददीपिका

Shabda Dipika

2205

गम्लशकृसावर्ण्यदनडिगुतो। गमा। शका। गमलौ। शकलौ। गमलः। शकलः। गम्लन्। श
कृन्। ३। सिः। साः। साव। एयडित्वे संय्यो गंतलोपः। गमुल। शकुल। गम्लण। शकृण। इति
लृदन्ताः। ॥ ॐ ॥ सेः। स्यो। सयः। स्मतेः। स्मतयो। स्मत्यः। इत्येदन्ताः। ॥ ॐ ॥ गोतो। गोत
ओतो। गित्तिवत्कव्यम्। गोशब्दाच्चोकारान्तात्परसर्वनामस्थाने लिङ्स्यात्। वृद्धिर्वा
देशः। गोः। गौ। गावः। ओतो। मृशसोः। आओतइति लृट्। ओकारादमृशसोरवि
आकार एकादेशः। गं। गावो। गः। गवा। गवे। घोः। घावो। घावः। घोघावो। घाः। घवा।
घवे। स्मृतः। उर्येन। स्मृतो। पुरुषः। स्मृतोः। स्मृतावो। स्मृतावः। स्मृतो। स्मृतावो
स्मृतः। इत्येदन्ताः। ॥ ॐ ॥ रायो। हलि। रैशब्दस्याकारान्तादेशो हलिराः। अचि। अ
यादेशः। रायौ। रायः। रायं। राभ्यामित्यादि। इत्येदन्ताः। ॥ ॐ ॥ स्त्रोः। स्त्रावो। स्त्रावः।
॥ ॐ ॥ इत्यजन्ताः। पुल्लिङ्गाः। ॥ ॐ ॥ अथ स्त्रीलिङ्गाः। स्त्रियां अधिकारो यम्। अत्ता
घतष्टाप्। अत्तादीनामकारान्तस्य च वाच्यम्। अतस्त्रीत्वं तत्र योत्वे टाप् स्यात्।
धरा। रमा। ओड्। आपः। आडि। लोकारविभक्तेः संता। आवन्तात्परस्यो ड्-शील्या
त्। गुणः। रमे। रमाः। संवुद्धौ च। आप एकारः। सम्बुद्धौ। एड् ह्रस्वादिति सुलोपः
हेरमे। हेरमे। हेरमाः। रमा। रमै। स्त्रीत्वान्नत्वाभावः। रमाः। आडि। वापः। आडि-
ओसिचपरे आवन्ताङ्गस्येकारः स्यात्। अयादेशः। रमया। रमाभ्यां रमाभिः।
याडापः। आवन्तात्परस्य डिङ्चनस्य याडागमः स्यात्। वृद्धिः। रमायै। रमाभ्याम्